

15. Zinkevich, O. & Obertas, O. (2010). Movement of resistance in Ukraine: 1960–1990: encyclopedic guide. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
16. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 271, description 2, file 13.
17. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 271, description 2, file 25.
18. Lukyanenko, L. (1991). Democratic Independent Ukraine — Our Ideal. In Independent Ukraine (in Ukr.).
19. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 271, description 2, file 29.
20. Lukyanenko, V. (1991). The press will be free. In Soviet Ukraine (in Ukr.).
21. No author. (2001). Informal press in Ukraine (1988-1991): Catalog on materials of newspaper resources of the National Scientific Library of Ukraine named after VI Vernadsky. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).

УДК: 94(477) «19/20»

Ніколаєва Т. М.*,
кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. n_t_m@ukr.net

МЕНТОРСТВО ТА МЕЦЕНАТСТВО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА В СПРАВІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Анотація. Суспільна необхідність сьогодення спонукає до аналізу добродійності та наставництва в історії українського етнічного і політичного становлення. Проаналізовані історіографічні дослідження у сфері українського відродження кінця XIX – початку XX ст. Увагу зосереджено, як на сучасних політичних реаліях: потребі у досконалому політичному лідерстві, дбайливому господарюванні, суспільному запиті на доброчинність — так і на проблемах столітньої давності, коли на арену боротьби за відродження української справи виходили неперевершені особистості. За допомогою історичних фактів, поданих рядом дослідників з життя Є. Чикаленка, доведено його діяльність та громадську жертвовність, менторство, доброчинність у сфері українського відродження кінця XIX — початку XX ст. Увагу зосереджено на його діяльності, у піднятті українського руху і в роки Української революції 1917–1921 рр. Показано досвідченого господарника, який змів керуватися тверезим економічним розрахунком і був далеким від романтичних сентиментів. Чикаленко, як проаналізовано у листуванні та мемуарах, добре усвідомлював, і враховував всю важкість взятої на свої плечі ноші: політичні болячки українських лідерів, що відновлювали державність, які пустили коріння і дійшли навіть до проблем, політиків сьогодення. Акцентовано на пророчих словах Чикаленка, про чергову спробу відновлення державності через роки сто, та на проведеному ним аналізі прорахунків українських урядів і особистих, що має навчати шанувати націоналізм, традиціоналізм та самостійність при відродженні сучасної України. Показано потребу сьогодення у таких прикладах з минулого, адже доводиться продовжувати боротьбу за свою державу з тим же ворогом, підіймаючи її економіку та культуру го-

---

*Nikolaeva T.M., Ph.D. in History, Associate Professor Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman, Kyiv Ukraine. n_t_m@ukr.net YEVHEN CHYKALENKO'S PATRONAGE AND MENTORSHIP IN UKRAINIAN RENNAISSANCE

сподарювання, відроджуючи власну мову та історію. Проаналізовано: уроки поразок, потребу у державотворенні, вміння брати на себе відповідальність заради спільної справи, ніколи не втрачати надію та віру в перемогу.

Ключові слова: національний рух, меценатство, менторство, Євген Чикаленко.

Abstract. Today's social demand urges to analyze philanthropy and mentorship in the history of ethnical and political formation of Ukrainian nation. In this article historiographical studies of Ukrainian renaissance at the end of XIX — the beginning of the XX century are analyzed. Special attention is paid to the political reality which is relevant nowadays (issues of political leadership, efficient management, need for philanthropy) and the outstanding personalities of that time, who entered the battlefield for Ukrainian renaissance. With the help of historical facts provided by the researchers of Y.Chykalenko, his work and civil sacrifice, mentorship and philanthropy in Ukrainian renaissance of the end of XIX — the beginning of the XX century are proven. It has been demonstrated that such examples of the leadership from the past are necessary nowadays as the fight for the statehood with the same enemy continues, creating the necessity of economic development and culture of management, the revival of the language and history. The lessons of defeats, need for state establishment, ability to take the responsibility for the sake of common cause, ability to never lose hope and faith in victory have been analyzed. It has been noted that the civil activities cost Y.Chykalenko almost all the income from his properties. However, he continued protecting Ukrainian movement because the inner sacrifice for his own nation, fight for the renaissance of national self-identification on the side of intelligentsia and peasantry became his personal life credo. The article focuses on his activism in supporting the Ukrainian movement in the years of liberation struggles in Ukrainian revolution of 1917–1921. Y.Chykalenko is portrayed as an experienced manager, who preferred common economic sense to romantic sentiments. As demonstrated with the letters and memoirs, the activist realized all the seriousness of his burden, namely, political weaknesses of Ukrainian leaders, who were re-establishing the statehood. These weaknesses are relevant even for the politicians of our time. Prophetic words of Y.Chykalenko about the next attempt of restoring the statehood in a hundred years have been emphasized. The analysis of Ukrainian governments and personalities' faults has been made, which should underline the need to respect nationalism, traditionalism and independence in the process of revival of modern Ukraine.

Key words: national movement, patronage, mentorship, Yevhen Chykalenko.

Постановка проблеми. Сучасні політичні реалії, а саме: проблема політичного лідерства та політичної волі, дбайливого господарювання на українських землях, та потреба в добродійності — спонукають зазирнути в глибину історичного минулого. Адже, в складні періоди бездержавності та державотворення, на арену боротьби за відродження втраченого виходили неперевершені постаті, які нерідко ціною власних статків, становища в суспільстві, свободи та життя продовжували цю боротьбу. Саме дякуючи їм трималась національна справа, саме вони зуміли в колоніальних умовах життя етносу сприяти відродженню тодішнього українського інтелектуального життя. Взірцем у сфері українського відродження кінця ХІХ початку ХХ ст. був Євген Харлампійович Чикаленко — землевласник, з передовими методами господарювання, менеджер українського руху, меценат української справи.

Аналіз попередніх публікацій. Діяльність Є. Чикаленка останнім часом стала предметом дослідження багатьох істориків та літературознавців. Першим біографічним нарисом про Чикаленка стала монографія Д. Дорошенка, яка вийшла у Празі в 1934 р. З відомих причин, у Радянській Україні, діячі періоду визвольних змагань отримали тавро буржуазних націоналістів, тому писати чи згадувати про них було не лише заборонено, а й небезпечно. Лише в період відновлення української державності з'являються дослідження, що стосуються громадського та творчого шляху Євгена Харлампійовича, який ще і володів даром блискучого мемуариста. Оприлюдненнями його епістолярної спадщини займались Ю. В. Середенко, І. М. Старовойтенко, Н. І. Миронець., О. Є. Музичко.

Вагомим доробком стало впорядкування В. Верстюком та М. Антоновичем щоденника Є. Чикаленка 1919–1920 років, а також заслугове на увагу рецензія Г. Басари-Тилішак на їх роботу, де авторка подає власну оцінку творчості громадського діяча, зазначивши, великий дар його як мемуариста. Цікавими є дослідження професора-літературознавця Панченка В.Є. та письменниці Наталії Осипчук. Позитивний вплив на розвиток української культури початку ХХ ст. громадського діяча Є. Чикаленка досліджував Крот В.О. А його дослідження мемуарів Євгена Харлампійовича, сприяли вивченню історії українського суспільства періоду Першої світової війни. Онук благодійника — Євген Іванович Чикаленко описує біографічні дані членів родини, та їхні долі. Михайло Слабошпицький та Юрій Хорунжий присвятили Є. Чикаленку розділи праць про українських меценатів. Тему українських визвольних змагань і діяльність у них Чикаленка досить глибоко і ґрунтовно висвітлює академік Олександр Петрович Реснт. Отже, постать Євгена Харлампійовича Чикаленка є достатньо висвітленою, та сучасні реалії спонукають до перегляду його життя та діяльності, як взірця для сучасних українців, що продовжують боротись за свою державу з тим же ворогом, підіймаючи її економіку та культуру господарювання, відроджуючи національну мову, культуру, історію.

Мета статті. У минулому та ще більш у позаминулому столітті найважливішим засобом комунікації виступало листування. Особливо цікавими можуть бути мемуари та листування, які можуть розкрити значно більше відомі історичні події. Вже виявлено, систематизовано й частково опубліковано 1124 листи, написані Чикаленком до 57 осіб — переважно діячів українського національного руху, а також про 1306 листів, написаних йому від 162 осіб [1, с. 42]. Отже, метою даного дослідження і є висвітлення попередніх досліджень з аналізом меценатської та менторської діяльності в галузі українського національного відродження на основі співставлення епістолярної та мемуарної спадщини Євгена Харлампійовича Чикаленка та його соратників. За допомогою історичних фактів, поданих рядом дослідників з життя та діяльності Є. Чикаленка, показати сучасникам потребу у власній жертвовності, менторстві, добротності заради власного народу, проаналізувати уроки поразок та можливість нації до державотворення, вміння брати на себе відповідальність заради спільної справи, як суспільним політичним діячам так і бізнес-еліті, діяти в руслі суспільного добробуту і ніколи не втрачати надію та вірити в перемогу.

Основні результати дослідження. Колоніальна політика царизму щодо українців після 1863 року (Валуєвський указ) відійшла від загравання. Місцевим елітам, що проживали на українських землях і дозволяли собі вільнодумство — національну мову, культуру була дана команда: час всім ставати росіянами. Нехтуючи правами поневоленого колоніального народу, царська бюрократія в будь-що і будь-як, доводила та обґрунтовувала на всіх рівнях «законність» такої асиміляції. Адаже саме насадження культури пануючої метрополії — і це було відомо російським урядовцям в Україні — була беззаперечним способом нейтралізації національних прагнень українців. І коли буде панування російської мови та імперської історії, тоді на думку начальника Київського губернського жандармського управління «всі хитрощі українофільствующої інтелігенції, спрямовані на відокремлення Малоросії, будуть приречені на найрішучішу поразку» [2, с. 64]. Досить потужно працювала на пропаганду імперської

ідеї єдиного російського народу видавнича справа, де великороси, малороси та білороси — це лише гілки цього народу. Формування українського національного проекту могло відбуватись лише в умовах руйнування цієї імперської триєдиної ідеї, яку використовували для ідеологічного забезпечення своєї національної політики («триєдиний російський народ», «єдину і неділиму Росію», «православ'я, самодержавство та народність»). Хоча саме ця доктрина, на думку професора О. П. Реєнта, для малоросів, як інтегральної складової триєдиного «русского» панівного в імперії народу, мали усі законні підстави вважати себе співтворцями російської держави, її військових перемог, її літературної російської мови... Та реальність для українців імперії полягала у тому, що інші не східнослов'янські народи, вимагаючи задоволення своїх національних чи культурних прав, перебували у більш привабливому стані ніж українці, яким нереально було визнання з боку держави себе окремою нацією [3].

Валуєвський та Емський указ призвели до завмирання українського життя: заборони та репресії, еміграції та вислання. Ось, як пише Франко, про громадське життя в підросійській Україні: «...настал важка доба в Росії. Не тільки революційні, але й конституційні паростки були розбиті й розтолочені. Суспільність немов одубіла; люде, ще перед кількома літами настроєні дуже революційно, тепер умили руки від усякої політики... ..Спеціально на Україні, — відзначає Франко, — видко було в тамошніх громадах великий упадок духа. Українство, здавалось, було засуджене животіти у формі якоїсь літературної течії. Про ширшу громадську працю, а особливо в народі, не було й мови» [4, с. 10].

Саме в цей час, всупереч імперській політиці, відбувається перехід від етнографічного та літературного культурництва до формування національно-політичних цілей. Хоч асиміляторська політика тривала майже два століття і серед українського населення Російської імперії були відсутні привілейовані верстви з власною політичною культурою, що було вкрай необхідно для формування національної буржуазії, як провідника у реалізації національної ідеї. Формування національної буржуазії перешкоджала політика російського уряду, спрямована в основному на вивезення капіталу з України в центральні райони Росії та за кордон. Це гальмувало нагромадження капіталу українськими підприємцями. Хто міг взяти на себе роль провідника? Так, цю роль брали на себе українські інтелектуали, вихідці, як правило, з дворянства та духовенства, колишньої козацької старшини, очоливши культурно-просвітницький та ліберальний рух кінця XIX та початку XX ст. Українська інтелігенція формувалась за рахунок випускників вищих і середніх спеціальних закладів, кількість яких у другій половині XIX ст. значно збільшилася. На думку дослідника М. Гаухмана «вони не плекали власної «аристократичності» та спрямовували свої зусилля на підвищення культурно-освітнього рівня українського селянства» [5, с. 195].

Ця безпросвітна імперська атмосфера не зуміла позбавити в просуванні української справи сміливих та заповзятих інтелектуалів, які маючи сильну віру у свій народ, не дали національній ідеї вмерти. Та їхня діяльність потребувала в першу чергу матеріальної підтримки. Українська ж буржуазія, як відомо, була малочисельною і зайнята переважно у дрібнотоварному виробництві. На відміну від попередніх років у другій половині XIX ст. у ряди буржуазії вливалася щодамі більша кількість підприємливих селян і міщан. Проте, лише незначна її

частина підтримувала український національний рух і ті культурницькі заходи, які проводились з кінця XIX ст. та на початку XX ст. Накопичивши різними способами первісний капітал, вони вкладали його у виробництво й торгівлю й швидко багатіли. Серед них Яхненки, Смиренки, Рутченки, Іщенки та ін. До цього гурту українських підприємців, котрі були прихильниками української ідеї саме в ці важкі і, здавалося б, безнадійні часи, долучився Євген Харлампієвич Чикаленко

Що вплинуло на формування українського світогляду Чикаленка? Чи навчання в Одеській прогімназії і вплив словесника О. Андрієвського (з оточення В. Антоновича і М. Драгоманова), чи творчість Т. Шевченка, чи читання журналу «Основа», чи знайомство в Єлизаветградському земському реальному училищі з П. Тобілевичем, (а також з М. Старицьким, М. Садовським, подружжям Русових, М. Заньковецькою, М. Кропивницьким...), чи діяльність у студентському драгоманівському радикальному гуртку Харківського університету, на чолі з В. Мальованим, (за що він був заарештований і перебував під наглядом поліції в с. Перешорах), чи збирання матеріалів до словника української мови, чи п'ятирічна боротьба за україномовну брошуру «Розмови про сільське хазяйство» (видана з дозволу міністра «в виде исключения»), чи вступ до Одеської Громади, а згодом і Київської (ставши старогромадівцем), чи членство в УДП, УДРП та ГУП (неофіційний голова), чи видання власним коштом збірки «300 найкращих українських пісень» (зібрані й оброблені ще у юнацтві), та «Русско-украинского словаря», і «Словника Грінченка», чи фінансової допомоги журналу «Киевская Старина», чи запровадження нагороди «за краще написану історію України» (в пам'ять про доньку), чи створення при НТШ у Львові фонду ім. Мордовця (допомога українським письменникам), чи фінансування «Академічного Дому» у Львові (25 000 крб.), заохочуючи наддніпрянську молодь їхати на українські студії до Львова (хоча коштів власним дітям бракувало), чи видання і фінансування газети «Рада» (доводилось продати частину землі у Перешорах, газета йому коштувала 20 тисяч рублів щороку)? Можливо, дитинство проведене серед селянських дітей вплинуло на молодого Євгена, який почував себе доволі комфортно в сільському середовищі: переймаючи від хлопчаків ігри та забави, від дорослих — українську мову та народні пісні. Мабуть це і слугувало початковому формуванню його любові до всього українського, бажанню опікуватись долею свого народу, не шкодуючи ні сил, ні власних матеріальних статків. «За свої дитячі роки я так сприяв з пастушками, перешорськими хлопцями, що з деякими з них, наприклад, з Никанором та Леоном Хилюками, Павлом та Василем Клембашуками та іншими до старости зостався в якнайкращих відносинах. Незважаючи на велику різницю в соціальному становищі та освіті» [6, с. 172].

Отримана в спадок земля, спонукала ще юного Євгена до господарського ставлення і бажання примножувати багатства. Любов до рідної землі та повага до селян з якими ріс, спонукала ще з молодих літ до благодійництва: продавши за доступну ціну односельцям частину землі, ще й подарував будинок під школу і найняв учителя; заснував бібліотеку для селян, придбав українські книжки, зокрема: «Кобзар» Тараса Шевченка, твори Бориса Грінченка; створив селянське кредитне товариство, яке на початку теж матеріально утримував [7, с. 415].

Перебуваючи під наглядом поліції у Перешорах (за діяльність у студентському гуртку), позбувшись можливості проживати у великих містах протягом

чотирьох років та займатись громадською та просвітницькою діяльністю, Чикаленко використовує час на новаторства в сільському господарстві, запроваджує найсучаснішу агрокультуру, застосовує машини, здійснює селекцію худоби, популяризує агрономічні знання. «Розмови про сільське хазяйство» — це не лише набутий досвід в сфері сільського господарства, викладений у популярній на всю імперію брошурі, це боротьба за право її друку рідною мовою. Згодом світ побачило ще п'ять його брошур з цього циклу, які користувалися популярністю серед селян і не раз перевидавались: «Виноград», «Сад», «Лад у полі», «Худоба: коні, скотина, свині, вівці», «Розмова», «Сіяні трави, кукурудза і бур'яни». Невдовзі ці брошури переклали російською і надрукували в Петербурзі, адже автор, на прикладі власного господарювання, доводив переваги наукової системи сівозмін, та закликав їх поширювати, доводячи переваги у підвищенні врожайності, в захисті від бур'янів. За популяризацію та видання книг від сільськогосподарських товариств він отримав дві срібні та одну золоту медаль.

У думках та помислах завжди була потреба піклуватись потребами української громадськості. Віддаючи своє, та проявляючи менеджерські якості він нерідко й звертався до інших, з закликами підтримати українську справу. Так, у листі до Д. Яворницького просив у допомозі збирання коштів з нагоди святкування ювілею творчої діяльності М. Лисенка: «Комітет по збору грошей на дарунок уповноважив мене звернутись до Вас з проханням, щоб і Ви приклали старань, аби побільшити збір грошей. Ви їздите по Україні, маєте велике число знайомих, вони Вас добре знають і поважають... і направлять жертви в редакцію «Киевской старины». А чого коштувало видання українських щоденних газет «Громадської думки» і «Ради»... [8, с. 603–604].

Громадські справи забирали майже все, що вдавалось заробити на землях мецената, а він продовжував опікуватися українськими діячами, які потребували допомоги. Інколи коштів зовсім не вистачало. Читаємо в листі до хворого Івана Франка: «...Ви не повірите мені, коли я Вам скажу, що вже з Нового року я живу в борг... Всі запаси, які були, поглинула «Рада», і я мушу позичатися до нового врожаю. Щодо моїх знайомих, то майже всі вони ніяких грошей не мають, а хто має, у того не вирвеш ні на які цілі» [9]. Фінансово газету також підтримував Василь Смиренко, проте дещо скептичне його ставлення до незначної кількості передплатників в перші роки, могло б загубити справу, та на думку Чикаленка, який тягнув цей важкий фінансовий віз (брав у банках кредити, навіть заставив власний будинок) і переконував інших допомагати, якщо тих передплатників буде лише п'ять на всю Україну, «Рада» повинна існувати, як цілюще джерело українського відродження.

Внутрішня жертовність заради власного народу, боротьба за відродження національного самоусвідомлення від інтелігенції до селянства — стало життєвим кредо Євгена Чикаленка, особистості, якою міг би пишатись будь-який народ. Скромний, далеко не панський гардероб, в потягах — вагони третього класу, меблі — аскетичні та застарілі, що дістались від діда, та обмеження в необхідних речах — все заради потреби допомоги українським справам. Олюдумцям кидалася у вічі особиста заощадливість Євгена Харлампійовича. На зауваження приятелів, чому він, витрачаючи тисячні суми на громадські потреби, обмежував себе часто у необхідних речах, благодійник відповідав: «Бо ж це все — не моє, а громадське. Я тільки господарюю на ньому, й не маю права громадсь-

кого розтринькувати» [10, с. 3]. В. Дорошенко писав(нині крилата фраза): «Україну та її народ [він] любив більше, як себе, і готов був жертвувати й жертвувати для української справи власним спокоєм і майном ...таланти серця й розуму і таланти маєтку свого Чикаленко поклав на жертівник народної справи, полюбивши Україну не тільки до глибини душі, а й до глибини кишені»[11, с. 3], а відомий політичний і громадський діяч того часу М. Корчинський відзначав: «Є серед нас маєтні люди. Не чужа нам охота збільшити майно, збагатитися. Але де ті, що на власне збагачення дивляться як на громадську функцію, у яких імпульсом до збагачення служить не пожерливість, а тільки здобуття більших можливостей до служби громаді» [12, с. 4].

Сергій Єфремов згадував зустріч з майбутнім приятелем, що відбулася 1897 р. у Києві в оселі О. Кониського: «Дуже добре пам'ятаю цю невисоку, присадкувату постать у чесучовому піджаці, з відкритим обличчям, вільними манерами та гучним голосом. Пам'ятаю також його оповідання про цензурні митарства першої книжки його знаменитих розмов і про участь, що взяв у них якийсь Филип'єв, один з високих службовців у міністерстві хліборобства, що кінець-кінцем і допоміг цій книжці побачити світ тоді, коли популярні книжки взагалі були для нас річчю забороненою. Розмова була на українські, переважно літературні теми, і так мене зацікавив цей новий гість Ол. Як-ча своїми думками й тоном, що коли він пішов, я почав розпитувати про його у господаря докладніше»[13, с. 198]. Також, він підкреслював такі особливості Є. Чикаленка, як дипломатичність вдачі, прагнення об'єднати та помирити амбіційних однодумців, посередництво між старшим і молодшим поколінням українських діячів, відданість українській ідеї та жертвовність заради неї, що проявлялася в переліку конкретних справ, які описував С. Єфремов у спогадах „Про дні минулі». Окремі спогади про взаємини Є. Чикаленка та С. Єфремова відбилися і в «Щоденниках» останнього.

Під час перебування у Києві, Чикаленко проявив неабиякі організаторські здібності, збираючи та гуртуючи навколо себе український політичний та культурницький бомонд. На вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 91 (нині вул. Сакаганського) був справжній український політичний салон (поряд з оселями корифеїв української культури Михайла Старицького, Миколи Лисенка, родини Косачів), де відбувався не один літературний захід, чи задум політичного характеру — так звані «Чикаленкові понеділки», на яких збиралися найвидатніші представники українського письменства, мистецтва й громадської думки (як колись у Антоновича та Кониського). Місцеві називали квартал цей «українським». А влітку Є. Чикаленко запрошував погостювати (фінансово підтримуючи), в Кононівку своїх приятелів і знайомих українських діячів та письменників. Так, частенько у нього бували М. Лисенко, брати Тобілевичі, С. Єфремов, В. Винниченко, М. Коцюбинський (гостюючи літом 1908 року, описав потім кононівські поля й околицю в своєму «Інтермеццо», та в нарисі «Як ми їздили до Криниці»).

Намагання підняти український рух, підтримати талановитих діячів Євген Чикаленко, як досвідчений господарник, звик керуватися економічним розрахунком і був далеким від романтичних сентиментів. Інколи це навіть доходило до відчаю... «Я не вірю в майбутність нашої нації. Се нація, у котрої анархізм доведений до абсурду. «Україна — це я» — се девіз багатьох українських діячів в

історії і тепер. У нас перше всього на думці «я», а громадські інтереси тільки декорація! Але в житті я держусь правила: «А ти, Марку, грай!» Будем грать, скільки стане сили, а після нас нехай грають інші, але пісня наша буде та сама» [14]. Можливо це гірке і далекоглядне визнання болячки українських лідерів — лише особисті інтереси, пустило досить серйозне коріння і дійшло до сьогодення (лобіювання політичною елітою перш за все своїх інтересів). І те пророче: що при будь-яких обставинах українська справа — житиме.

У спогадах дочки Євгена Харлампієвича Ганни Чикаленко-Келлер йдеться про з'їзди ТУП, що часто проводилися в їхній оселі, театральні вистави у с. Кононівці, українські традиції родинного виховання, та батькову вдачу, у якій вона відзначала наступні риси: вимогливість до себе і оточення, дотепність, незалежність, твердість, відразу до шовіністичної політики Росії, безмежну відданість національній ідеї, що панувала над цілим його життям, завзяття і наполегливість у реалізації поставленої мети. [15]

Дійсно, родина була завжди свідком його вдач і невдач, адже саме на Маріїнсько-Благовіщенській (в будинку, що винаймали), вперше обговорювалися варіанти створення та організації майбутньої Центральної Ради, з ініціативи ТУП, фактичним лідером якої, до приїзду Михайла Грушевського, був Чикаленко, що не гаючи часу, шукає кошти на видавництво, та відновлення газети (заборонена з 1914 року), вважаючи, що вона повинна, перш за все, об'єднати українців.

Українське відродження потребувало постійної взаємодії досвідчених наставників та передачі власних знань та досвіду, встановленню необхідних зв'язків за для поширення ідей. Такій спільній співпраці та взаємодії, а також еволюції колишнього російського народника, а з часом українського патріота та популяризатора газети «Ради», публіциста Леоніда Жебуньова сприяло приятелювання з Євгеном Харлампієвичем. Одеські зустрічі, а згодом полтавські, де ідейно згуртовувалось українство, були вагомими у житті Л. Жебуньова, бо він повернувся з ювілею Котляревського «гарячим свідомим українцем, всеціло відданим відродженню української нації» [16]. Досліджуючи цю важливу подію для українців О. Реєнт зазначає: «Аби зрозуміти, який величезний стрибок у своєму розвитку — від особистої справи сотень подвижників до свідомої позиції значно ширших кіл, — зробив у перші два десятиліття ХХ ст. український рух у Російській імперії, варто пригадати хоча й не позбавлений певного перебільшення, проте дуже влучний образ, використаний Євгеном Чикаленком при описі полтавських урочистостей 1903 р. з нагоди ювілею І. Котляревського, де ледь чи не всі свідомі українські діячі, що вирушили на урочистості до Полтави з Києва розмістилися у двох вагонах одного потяга». Олександр Петрович відзначає, як Є. Чикаленко писав у своїх «Спогадах»: «Жартуючи, казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб'ється, то надовго припиниться відродження української нації...». А нація — за вікнами потягу працювала на землі, народжувала дітей, співала пісень і все — українською: «без діалектів від Карпат до Кавказу». Проте, більшість тих, хто їхав у «двох вагонах», розуміла, що попереду дуже багато роботи, щоб перетворити трудовий люд у свідому націю треба докласти чимало титанічних зусиль, але вони на шляху до цього [17].

Аналізуючи соціологічні відомості про український рух, та інтерес до української книжки та газети, Жебуньов постійно спілкувався з Чикаленком, як ви-

давцем газети, що переживала різні періоди в житті. Хоч були моменти, коли він радив оцінити дійсний стан речей, зауважуючи на те, є проблема: українці не вміють читати українською, знають лише розмовну лексику, і більшість взагалі не розуміє слова «Україна», а «інтелігенція перевернулася на кацапів та поляків». І вже з часом, на думку дослідниці Інни Старовойтенко, коли Л. Жебуньов став незамінним кореспондентом газети «Рада» вже і сам переконував Є. Чикаленка у тому, що незважаючи на фінансові труднощі «впертістю і стійкістю» все можна подолати, бо був певний у тому, що газета непомітно виконувала покладену місію — привчала українців до українського слова і національно їх пробуджувала від байдужості та інертності, усвідомлюючи, щоб «... існувала преса, треба свідомого громадянства, а щоб було свідоме громадянство, треба, щоб існувала преса» [18]. Є. Чикаленко був чи не одним з найближчих приятелів Л. Жебуньова, бо часто в листах Леонід Миколайович відверто ділився з ним своїми думками, викликаними певними подіями або враженнями. Він зізнавався у таких випадках: «Нема у мене кому іншому сказати цього, як тільки Вам, то Ви не сердьтесь за те». У роки важких випробувань та переживань (1917–1918 рр.) Л. Жебуньов називав листи Є. Чикаленка до нього дуже дорогими йому, і наголошував: «Вони для мене — як цілюща вода» [18, с. 142].

До святкування 100-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка, з ініціативи громадськості був створений комітет, до складу якого ввійшов Є.Х. Чикаленко. Генерал-губернатор м. Києва Ф.Ф. Трепов, боячись, щоб святкування не набуло масового характеру докладав П.А. Столипіну: «Население г. Киева насчитывает среди интеллигентных классов немало лиц малорусского происхождения, горячих сторонников малорусского направления, которые с нескрываемым удовольствием приветствуют мысль об увековечении Т.Г. Шевченко постановкой ему монумента, как и все то, что только так или иначе связано с прошлым Украины». У відповідь П.А. Столипін телеграфував Ф.Ф. Трепову, що варто вжити усіх необхідних заходів аби ювілей не набув характеру пропаганди ідей українських політичних організацій [19, с. 35].

Чимало сил було докладено Євгеном Харлампієвичем щодо збору коштів на пам'ятник, як через оголошення в «Раді», так і серед прогресивної громадськості, так і особисті внески. Кошти були зібрані, і оголошено не один міжнародний конкурс на виготовлення пам'ятника, який Чекаленко омріяно хотів бачити поета в національному одязі, у шапці і кофусі, таким, яким його звик бачити український народ [20, с. 166]. Та не менш коштів та сил було кинуте українофобами, щоб очорнити великого поета, щоб пам'ятник не був встановлений. Проти пам'ятника виступили чорносотенці, що під час відзначення ювілею влаштують побоїще, яке чимось нагадуватиме нам (через сто років) тітушок в Маріїнському парку в лютому 2014 року. А колишній намісник Києво-Печерської лаври архімандрит Антоній, який писав листи-донеси Ф.Ф. Трепову, де акцентував, що ідея спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку — цілеспрямовані дії українофілів, що підривають імперську єдність. В церквах було заборонено відспівувати поета. Як глибоко засіла ідея «Русского мира», адже і через сто років Московський патріархат, захопивши Києво-Печерську лавру та інші духовні святині українців, відмовляється відспівувати українських воїнів, що загинули захищаючи Вітчизну у ХХІ ст. Проте, відроджена Українська Церква, отримавши не-

залежність після 27 років відновлення державності, прославляє і відспівує українських визначних діячів та воїнів, єднаючи духовно наше суспільство.

Київська міська дума, перебуваючи під тиском адміністрації, не зуміла успішно довести громадську справу. Намагання увіковічнити великого Кобзаря, не принесли бажаного, проте вони дали імпульс українській інтелігенції (хоч і під заборону в багатьох місцях) для поширення творів (Чикаленко фінансово підтримав видання «Кобзаря»), боротьбою за перейменування вулиць, влаштування ювілейних зборів, мітингів, читання його поезій, показавши непересічне значення Т. Шевченка для українців.

Старші громадівці (маючи гіркий досвід) побоювалися, що заснування політичних партій може спричинити арешти та репресії проти всього українського, особливо їх лякали радикальні соціалістичні гасла. Розуміючи потребу часу у змінах, і що молодь обов'язково залучиться до революційних дій, Є. Чикаленко, який теж був з старших, вважав, що краще існування національної української, хоч і соціалістичної партії, яку варто підтримати (передавши 1000 карбованців, на які РУП видавала популярний тижневик «Селянин»).

Перша світова війна розділила український рух на прихильників і противників Російської імперії. Прикладом лояльності до влади була публікація маніфесту С. Петлюри в «Украинской жизни». Чикаленко був іншої думки: він мав так звані «пораженські» настрої поразки, що не неодноразово звучало на засіданнях ТУП. Адже ще до початку бойових дій, влада почала репресії щодо українства і першою жертвою цієї політики стала газета — «Рада», яку він видавав за власні кошти. Гарний господар, та добродієць, який мав добрі стосунки з селянами, даючи можливість вести свої господарства за новими технологіями, надаючи в оренду землі селянам на вигідніших умовах ніж інші, та бачив, що селянське ставлення до війни мінялось. Перші відомості про невдачі з фронту, та масові дезертирства солдатів царської армії, сіяли серед них недовіру до влади і до існуючого устрою. Більшовицька пропаганда та вісті з фронту багато в чому змінили селянські погляди. Є. Чикаленко з цього приводу зазначає: «Властитель молотарки, він же машиніст, настроєний дуже патріотично, з сумом розповідав мені, що в село Антонівку прийшов поранений солдат і оповідав, що вся їхня рота передалася в полон, кажучи, що не хочуть обороняти панської землі. Другого разу, повернувшись з дому, він тривожно оповідав мені, що солдатки (московки) сподіваються, що по скінченні війни цар поодбирає землі в панів і передасть солдатам» [21, с. 332]. На думку В. Крота, у Чикаленка не було народницьких ілюзій щодо землеробів. Він добре знав їх прагнення, селяни хотіли землі, вірили, що рано чи пізно отримають її задарма. Перша світова війна стала однією з причин руйнування середньовічного укладу українського села. Про це досить вдало оповідав Є. Чикаленко в своїх мемуарах та листах [22, с. 22].

За свої проукраїнські політичні переконання («мазепинець») зазнає переслідувань, і аби уникнути арешту, перебуває на нелегальному становищі у Фінляндії, Петрограді, Москві... Революції 1917 року призвели до повної деморалізація російської армії, масове дезертирство солдат з фронту. Солдати, колишні селяни, які пройшли через війну, принесли з собою інші морально-етичні норми: анархію і розбій в село. Є. Чикаленко бачить ці негативні зміни: «... вони одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх селян, а коли ті обережненько їм докоряли за се, то вони нахабно кричали: «Я на фронті кров проливав, а

ви тут багатства збирали!» [23, с. 382]. Війна робить суспільство черствішим, егоїстичним... хоч сьогодні, хоч і сто років тому.

Революційна стихія не завжди приводить до влади тих, хто створює її підґрунтя. Та процес взаємодії досвідченого наставника та менш досвідченого революціонера-початківця, з метою передачі знань, та досвіду у громадській, чи господарській діяльності, відбувався і буремні 1917–1919 рр. Хоч і знав, що за молоддю має бути майбутнє, але критикував, наставляв, і довіряв, бо до такого ж нового покоління належали його сини Левко і Петра, що працювали в Центральній Раді й уряді. Будучи біля джерел створення Центральної Ради за відсутності М. Грушевського, Є. Чикаленко через своє соціальне (неприйнятне в революційних колах) походження опинився поза межами її політичної діяльності. З березня до жовтня 1917 року живе у Перешорах, де займається сільським господарством, та листується з своїми однодумцями в плані оцінки діяльності та рекомендацій революційним урядам. Там він підготував друге видання книжки «Розмова про мову», в якій доводить необхідність запровадження рідної мови в освіті, пресі, науці, в державних та інших установах. З цього приводу писав М. Грушевському: «Перечитайте минуле життя всіх народів, то побачите, що тільки просвіта на своїй рідній мові будить народ від віковичного сну, визволить його з темноти та бідності на ясний світ до кращого життя» [24]. Пророчі та менторські думки Чикаленка мають бути почуті і сьогодні. Вікові проблеми зазнає і наше покоління, коли русифікація, яка тривала століттями, після розпаду Радянського Союзу, залишила нам у спадок двомовність і прикро, що частина нинішніх політиків ігнорують дану проблему, адже українському суспільству в умовах російської агресії бракує єдності, а ситуація двомовності розклює його, блокує формування спільних суспільних цінностей, спільного ставлення до історичних подій і національних героїв.

Все важче і важче небайдужій особистості залишатись осторонь буремних революційних подій, тому в жовтні 1917 року, не дивлячись на небезпеку, Чикаленко їде до Києва. Хоча незабаром відбувається вторгнення більшовицьких військ Муравйова, що і відіб'ється на його душевному стані (тяжко переживає), а згодом дається взнаки хронічна хвороба, та ще доводиться переховуватися до повернення уряду УНР. Його дуже турбує питання землі, адже для селянської нації це — головне питання. Воно було головним сто років тому, і тепер, коли українці і боронять, і будуть свою державу. Та деякі політики-популісти, з метою підіграти масам в часи виборчих перегонів, як у свій час більшовики в боротьбі за владу з декретом про землю, прагнуть не допустити ринок землі, а насправді скуповують землі нелегально, від чого страждають ті ж селяни і державний бюджет. В розмові з Грушевським, Чикаленко вказує на дуже слушні поради тогочасним політикам-революціонерам, які вважали його консерватором, а він прагнув переконати у тому, що потрібен вільний продаж землі, що «перейде в руки тих, яким вона дійсно потрібна, хто дорожить і любить її, а ота «пролетарія» піде собі на фабрики та заводи». І це не перша розмова, а коли відбувалась політична криза на початку квітня 1918 (перед гетьманським переворотом), Чикаленко знову ж намагається переконати Грушевського у тому, що державу варто будувати опираючись на середнього землевласника, який має від 15 до 150 десятин землі, у тому, що великі землевласники це або росіяни, або поляки, які не є прихильниками будівництва нашої національної держави.

«Грушевський впадає в крайність — в соціалізацію землі. Це вносить незадоволення в верстви, що мають більше 10–15 десятин землі, і тішить сільську голоду, бо наче досягає її ідеалу рівності. Але ця рівність погубить нашу державу, бо селяни, живучи на дрібних кавалках, не зможуть розвинути сільської промисловості, але й не дадуть робітника для фабричної. В результаті наші городяни і селяни муситимуть купувати все за кордоном, не маючи хліба на вивоз навіть в свої міста...». Пророчі слова Чикаленка довели свою істину, коли український селянин-середняк (період НЕПу) зумів нагодувати країну, хоча врятувавши радянську владу, був знищений нею ж Голодомором 1932–1933 років, яка відчула загрозу диктатурі пролетаріату появою вагомої економічно та політично незалежної сили. Сьогодні фермери (орендатори) можливо, є становленням саме тієї частини селянства, про яку писав Євген Харлампійович.

Людина з таким практичним досвідом дійсно могла б слугувати в розбудові держави. Хоча незрілість суспільства, політичні катаклізми, деморалізація солдат, з яких було важко створити українську армію для захисту держави, ідеологічна роз'єднаність керівництва, вимушена окупація українських земель німецьким військом (не популярна в народі), не бачення тодішнім революційним керівництвом необхідності підтримки у вирішенні земельного питання, а іншими словами — відсутність команди однодумців, та й хвороба, яка все більше долала — і стали тими причинами, що будучи одним з перших претендентів на гетьмана Української держави, «він міркував над нею кілька днів і нарешті відмовився». Цей епізод біографії Є. Чикаленка підтвердив у спогадах український історик М. Кордуба зазначаючи, що чув про нього також від Є. Чикаленка, коли приїздив до Києва восени 1918 р. і заходив до нього додому. Автор згадував, що ночами той не спав, обдумуючи і наступну пропозицію щодо міністра земельних справ в гетьманаті Скоропадського, відзначивши очевидне, що Є. Чикаленко більше симпатизував гетьманові (хоча мав інші точки зору на багато питань державного будівництва), аніж В. Винниченкові та С. Петлюрі [25].

На думку Н. Миронець, яка займалась епістолярною спадщиною Чикаленка та його найближчого оточення, що не дивлячись за ідейну українську боротьбу з царською політикою, проте виховання в російсько-імперській системі освіти заклало у його свідомості утопічний погляд на майбутнє України: лише у складі демократичної Росії, тому було відповідне несприйняття незалежників і західників: М. Міхновського, Д. Донцова, які ще тоді побачили загрози для України від такого союзу. Адже саме ця обставина, на думку дослідниці, заклала основи поразки українського національного руху в роки визвольних змагань.

Десятилітнє іміграційне скитання, боротьба з бідністю та хворобами, турбота та хвилювання за родину, але налагодження листування з земляками-емігрантами, бо навіть в Подєбрадах, в останні роки життя «він був тим цементом, що єднав до громади українців ріжних політичних напрямів» [26, с. 91], намагання впорядкувати свою епістолярну спадщину, щоб уроки історії слугували нащадкам — далеко неповний узагальнений погляд на останній період життя людини, яка віддала себе служінню народу України.

Менторська та меценатська діяльність Чикаленка не була забута, бо вже навіть через рік після смерті, схилившись перед пам'яттю за його діяння на благо народу, митрополит А. Шептицький та українське студентство, в присутності та численних гостей, урочисто на стіні Академічного дому у Львові, відкрили пам'ятну дошку з

написом: «На вічну пам'ять великого громадянина Євгена Чикаленка, засновника цього Дому. — Українське Студентство. 7.XII.1930 р.» [27]. Онук українського мецената Євген Іванович Чикаленко (1939–2018 рр.), трактуючи відомий афоризм діда так: «Легко любити Україну до глибини душі, а ви спробуйте любити її до глибини кишені», радив додавати: «Гарно любити Україну з Канади..., а ви спробуйте полюбити з українського села чи міста, в якому бракує молодого господарського завзяття, і якщо навіть вдалось небайдужим до громадських справ пробитись до влади, спробуйте побороти бюрократичний супротив і не опинитись серед нових-старих з спокусою власного збагачення через державні кошти» [28].

Ліга українських меценатів заснувала премію імені Євгена Чикаленка — негрошова відзнака з низки нагород Ліги меценатів. Претендувати на неї можуть організації і фізичні особи, які пожертвували кошти для «української справи». Нагорода дуже символічна. Крім диплому і невеличкої позолоченої медалі лауреат отримує копію ікони Вишгородської Богородиці, що була берегинею землі Києворуської. Хоча нащадки, провівши повну декомунізацію, можливо будуть більш вдячними українському меценату та ментору.

Висновки. «Історія — скарбниця наших дінь, свідок минулого, приклад і повчання для сьогодення, застереження для майбутнього» — відомі слова Мігель де Сервантеса можливо найбільш влучно характеризують просвітительство та менторство Євгена Чикаленка. Інтерес до його постаті продовжує зростати, адже його думки є, безумовно, актуальними в наш час. Минуло понад сто років від тих часів, коли прогресивне українство спробувало створити національну державу, скориставшись розпадом імперії. Пророчі слова Чикаленка, що чергову спробу відновлення державності можливо очікувати через роки сто, здійснились. Його аналіз (у вагомій епістолярній спадщині) прорахунків українських урядів і особистих (федераліст), показує важливу та повчальну думку: брак націоналізму, традиціоналізму та самостійності при будівництві держави, істина — якою мають скористатись сучасники. Багатогранність національного діяча і мецената, хлібороба і літератора, журналіста і менеджера, талановитого господарника та вмілого наставника, який зумів проявити себе у всіх площинах життя. Він був не лише меценатом, просвітителем, громадським діячем, а й літописцем одного з найбільш яскравих, динамічних та складних періодів в історії українського народу. Крім того це була особистість з щирим серцем, світлим розумом, яка притягувала до себе, наставляла і допомагала. Для Є. Х. Чикаленка здобутий розумною працею капітал був не метою, а засобом для того, щоб відродити Україну. Стоячи довгий час не просто в центрі українського життя, а керуючи ним, він ніколи не намагався показати свою значущість, а вважав, що він рівний серед рівних, даючи можливість розкритись іншим, допомагаючи і слугуючи українській справі. Чи не приклад для сучасних політиків?!

Маючи у своїй історії таких жертвних добродійців, які ціною власного добробуту і статків, як Євген Чикаленко, віримо і знаємо, що українська нація пройшовши складні історичні катаклізми і випробовування не вмере, і не загине. Будуючи державу, варто враховувати уроки історії, вчитись у справжніх українців: господарів, громадських і політичних діячів, та долати давню хворобу національної еліти — невміння йти на компроміс, а вчитись консолідуватися за несприятливих зовнішньополітичних умов та об'єднуватися заради спільної справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коник О. Євген Чикаленко — Михайлу Грушевському про гроші, «Академічний дім» у Львові та українську національну справу / О. Коник // Електронний історичний журнал Херсонського у-ту «Scriptorium Nostrum». — 2014. — №1. — С. 40–49.
2. Цит за: ДАРФ. — Ф.102. — Оп.ОВДП. — Спр.168. — Арк. 32 // Турченко Г. Ф. Національні і територіальні тенденції в Україні напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — 2002. — Вип. XV. — С. 64.
3. Реєнт О. П. Модерна українська нація [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/moderna-ukrayinska-nacziya-zakinchennya.html> № 120 від 2013-07-22
4. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1891 р. — Збір. творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1984. — Т. 41. — 685 с.
5. Гаухман М. В. Концепція «національних проєктів» у дослідженні національної політики на Правобережній Україні (1905–1914 рр.) / М.В. Гаухман // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — № 23 (210). — 2010. — С. 190–201.
6. Чикаленко В. Спогади (1861–1907) / В. Чикаленко. — К.: Темпора, 2003. — 416 с.
7. Корнієнко К. В. Євген Чикаленко: діяльність на ниві аграрного просвітництва / К. В. Корнієнко // Інтелігенція і влада. Сер. Історія : громад.-політ. наук. зб. — Одеса, 2015. — Вип. 32. — С. 410–419.
8. Епістолярна спадщина академіка Дмитра Яворницького. — Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / Упор. С. Абросимова, Н. Василенко. — Дніпропетровськ: «Гамалія», 1997. — 888 с.
9. Добрянський Б. Євген Чикаленко — визначний громадський діяч, видавець, публіцист, меценат української культури № 12 (202) грудень 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sde.org.ua/zmi/zvoda/item/1975-jevgen-chykalenko.html>
10. Дорошенко Володимир Вікторович // Є. Чикаленко, С. Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вс. ст. І. Старовойтенко. — К., 2010. — С. 330;
11. Дорошенко В. Великий громадянин // Літопис Червоної калини. — Львів, 1931. — Ч. 4. — С. 3–4. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/zisb-1-0-0-1931-004.pdf>
12. Корчинський М. По прочитанню щоденника Є. Чикаленка // Літопис Червоної калини. — Львів, 1931. — Ч. 4. — С. 4 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/zisb-1-0-0-1931-004.pdf>
13. Єфремов Сергій. Про дні минулі // Молода нація. — К., 2004. — № 1. — С. 198–199.
14. Шпак В. Землю — за Раду // Урядовий кур'єр від 9.12.2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zemlyu-za-radu/>
15. Чикаленко Ганна. Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка (3 нагоди річниці смерті) // Є. Чикаленко. Спогади. — К.: «Темпора», 2003 — С. 336–357.
16. Чикаленко Є. Спогади. 1861-1907. — Львів, 1925. — Ч. II. — С. 131.
17. Реєнт О. П. Модерна українська нація (Закінчення) Зародження, формування та утвердження. — №121 від 2013-07-22 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/moderna-ukrayinska-nacziya-zakinchennya.html>
18. Старовойтенко І. Листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка (1907–1914 рр.) як джерело дослідження історії української щоденної газети «Рада» / І. Старовойтенко // Студії з архівної справи та документознавства. — 2004. — Т. 11. — С. 141–

149 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2004_11_14

19. Глизь Ю. І. Київська міська дума та вшанування Тараса Шевченка / Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. / редкол.: О. П. Реєнт та ін. — К.: Інститут історії України, 2014. — С. 235.

20. Ковалинський В. В. Київські мініатюри: Книга перша / В. В. Ковалинський. — К., 2006. — С. 384.

21. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2 т. : документально-художнє видання / Є. Чикаленко. — К. : Темпора, 2004. — Т. 1. — 428 с.

22. Крот В. О. Мемуари Євгена Чикаленка як джерело з історії українського суспільства часів першої світової війни / Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2016, вип. 45, том 2 (с. 20–22)

23. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів. В 7 т. Т. 1. Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917. — К. : ТОВ, Рада, 2003. — 432 с.

24. Чикаленко Л. Д. Постать Євгена Чикаленка в нашій історії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://lyudmilache.at.ua/blog/postat_evgena_chikalenka_v_nashij_istoriji/2017-02-09-42

25. Кордуба М. В посольстві до гетьмана (Уривок із щоденника) // Літопис Червоної калини. — Львів, 1930. — № 10–12. — С. 11.

26. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. — Прага, 1934. — 99 с.

27. Панченко В. Український Дон Кіхот: «Головний ткач» матеріальної тканини нашої історії // День. — 2001. — № 12 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/ukrayinskiy-don-kihot>

28. Панченко В. Євген Чикаленко, онук Мецената // День. — 2002. — № 206 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/ievgen-chikalenko-onuk-mecenata>

REFERENCES

1. Konyk, O. (2014). Yevhen Chykalenko — to Myhailo Hrushevskii on money, «Academic house» in Lviv and Ukrainian national matter. In *Electronic historical journal of Kherson university «Scriptorium Nostrum»*, 1, 40-49 (in Ukr.).

2. Turchenko, H. F. (2002). National and territorial tendencies in Ukraine on the eve of First World War. In *Scientific works of History department of ZSU*, XV (in Ukr.).

3. Reient O. P. Modern Ukrainian nation. Retrieved from: <http://incognita.day.kiev.ua/moderna-ukrayinska-nacziya-zakinchennya.html> №120 from 2013-07-22 (in Ukr.).

4. Franko, I. *Collected works: in 50 volumes*, 41 (in Ukr.).

5. Hauhman, M. V. (2010). The Concept of «national projects» in the studies of national policy on the Right-Bank Ukraine (1905 — 1914 pp.). In *Bulletin of T. G. Shevchenko LNU*, 23 (210), 190-201 (in Ukr.).

6. Chykalenko, V. (2003). *Memoirs (1861–1907)*. Kyiv: Tempora (in Ukr.).

7. Kornienko, K. V. (2015). Yevhen Chykalenko: activism in the field of agrarian enlightenment. In *Intelligentsia and government. Series History: social and political scientific bulletin, Issue, 32*, 410-419. Odesa (in Ukr.).

8. Abrosymova, S. & Vasylenko, H. (1997). Epistolary legacy of academician Dmytro Yavornytskyi. In «*Hamaliya*» Issue. 2: *Letters of artists to D. I. Yavornytskyi*. Dnipropetrovsk (in Ukr.).

9. Dobrianskyi, B. (December 2011). Yevhen Chykalenko — prominent public figure, editor, publicist, patron of Ukrainian culture, 12 (202) Retrieved from: <http://sde.org.ua/zmi/zvoda/item/1975-jevgen-chykalenko.html> (in Ukr.).
10. Starovoitenko, I. (Ed.). (2010). *Doroshenko Volodymyr Viktorovych. Y. Chykalenko, S. Yefremov. Correspondence. 1903–1928 years*. Kyiv (in Ukr.).
11. Doroshenko, V. (1931). Great citizen. In *Chronicle of Chervona kalyna*, 4, 3-4. Lviv. Retrieved from: <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/zisb-1-0-0-1931-004.pdf> (in Ukr.).
12. Korchynskiy, M. (1931). On reading the diary of Y. Chykalenko. In *Chronicle of Chervona kalyna*, 4, 4. Lviv. Retrieved from: <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/zisb-1-0-0-1931-004.pdf> (in Ukr.).
13. Yefremov, S. (2004). On days bygone. In *Young nation*, 1, 198-199 (in Ukr.).
14. Shpak, V. Lands — for the Parliament / Uryadovy Courier (Governmental Courier) from 9.12.2011. Retrieved from: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zemlyu-za-radu/> (in Ukr.).
15. Chykalenko Hannah. (2003). Materials to the biography of Yevhen Chykalenko (On the occasion of the death anniversary). In *Y. Chykalenko. Memoirs (pp. 336-337)*. Kyiv: Tempora (in Ukr.).
16. Chykalenko, Y. (1925). *Memoirs. 1861-1907, II*. Lviv (in Ukr.).
17. Reient, O. P. (). Modern Ukrainian nation. (Conclusion) Origin, formation and establishment. In «*Den (The Day)*», 121 from 2013-07-22 Retrieved from: <http://incognita.day.kiev.ua/moderna-ukrayinska-nacziya-zakinchennya.html> (in Ukr.).
18. Starovoitenko, I. (Ed.). (2004). Letters of L. Zhebunov to Y. Chykalenko (1907–1914 pp.) as the research source of studying the history of Ukrainian daily paper «Rada». In *Studies of archival science and documentary studies*, 11, 141-149. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sasd_2004_11_14 (in Ukr.).
19. Hlyz, Y. I. (2014). Kyiv city council and honouring of Taras Shevchenko. In *T. G. Shevchenko through two centuries: person, artist, symbol: materials of the round table discussion, Kyiv, 11 March 2014*. Kyiv: The Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
20. Kovalynskiy, V. V. (2006). *Kyiv short stories: Book one*. Kyiv (in Ukr.).
21. Chykalenko, Y. (2004). *Diary (1907–1917). In 2 volumes: documentary and fiction publication. Vol I*. K. : Tempora (in Ukr.).
22. Krot, V. O. (2016). Memoirs of Yevhen Chykalenko as a source of history of Ukrainian society in times of First World War. In *Scientific works of the History Department of Zaporizhia national university, issue 45, volume 2 (p. 20-22)* (in Ukr.).
23. Chykalenko, Y. N. (2003). *Collected works. In 7 volumes. V. I. Memoirs. Excerpts from my memories of 1917*. Kyiv: LLC, Rada (in Ukr.).
24. Chykalenko, L. D. Figure of Yevhen Chykalenko in our history. Retrieved from: http://lyudmilache.at.ua/blog/postat_evgena_chikalenka_v_nashij_istoriji/2017-02-09-42 (in Ukr.).
25. Korduba, M. (1930). In the mission to hetman (An excerpt from the diary). In *Chronicle of Chervona kalyna*, 10-12, 11. Lviv (in Ukr.).
26. Doroshenko, D. (1934). *Yevhen Chykalenko. His life and civil activism*. Prague (in Ukr.).
27. Panchenko, V. (2001). Ukrainian Don Quixote: «Main weaver» of material fabric of our history. In «*Den (The Day)*», №12 from 20.01 Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/ukrayinskiy-don-kihot> (in Ukr.).
30. Panchenko, V. (2002). Yevhen Chykalenko, grandson of Patron. In «*Den (The Day)*», 206. Retrieved from: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/ievgen-chikalenko-onuk-mecenata> (in Ukr.).